

МИОДРАГ ЈОВАНОВИЋ
(Никшић)

ГЛАС Х У ПАШТРОВСКОМ ГОВОРУ

1. У науци о језику, у вези са гласом *x* у говору Паштровића (области између Бабина Вира — нешто источније од Будве — и Кунфина — на граници Паштровића и Спича, источније од Петровца на Мору и Буљарице) налазимо двије помало супротне констатације: прва, „овом дијалекту глас *x* је непознат“¹, „консонант /*x*/ доследно је уклоњен из фонолошког система ... зев који је настао губљењем /*x*/ уклоњен је уметањем /*v*/ (с'нава, 'сова, к'рува); у иницијалној позицији /*x*/ је изгубљено без икакве замене (р'а:на, 'ита:р), док се на крају речи место /*x*/ среће /*f*/ или /*k*/ (г'ријеф, г'луф; к'ра:ва:к, по:'жок)“² и друга, „да се *x* чује чак до Бара и Скадра“³, коју је изрекао Вук Стефановић Караџић након што је обишао Боку, Паштровиће, Црмницу, Ријечку и Катунску нахију. А Радосав Бошковић у својој познатој расправи „О природи, развиту и заменицима гласа *x* у говорима Црне Горе“⁴ и не помиње паштровски говор — сматрајући га, вјероватно, у том тренутку, недовољно испитаним. Знајући за овакве прилике, на терену смо, од типичних говорника паштровског говора, пратили судбину овога гласа у различитим позицијама у ријечи, а на основу нађеног стања доносили смо и неке закључке.

¹ Радомир Алексић, *Извештај о говорима Паштровића*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VI, Београд 1939, 18.

² Драгољуб Петровић, *Режевићи*, Фонолошки описи, АНУБиХ, Посебна издања, књига LV, Одјељење друштвених наука, књига 9, Сарајево 1981, 528.

³ Вук Стефановић Караџић, *Српске народне њословице*, Предговор, Просвета, Београд 1969, 18.

⁴ Радосав Бошковић, *Одобрани чланци и расправе*, ЦАНУ, Титоград 1978, 7-22.

Иницијална позиција

2. Примјери без гласа *x*:

е, па ја *дћу*, *дћемо*; *ајдемо*, *ајде*, то је добро; *пй(ј)мо* кафу и *ајде*; имали смо *лѣба*; *дће* тобож да *пйшӯ*; и њи су исто *ајсйли*; ки до *Ерцег-Новѡга*; *слѣбо* ма *ајде* држи; мајка *оће* да идѣ; она је била *йшра*; *иљаду* *лйрѧ* талијанскија; неко велико *ајшѣње*; йдемо па нека *ајсѣ*; *дћу* да се *чӯвѧн*; *ајде* помало запит(к)ујте; из Тйфта из *Ерцег-Нѡвѡга*; *сѣ(д)нуо* у *лѧд*; *ајдемо* ми у Бӯдву; двјеста педесѣ *иљадь^а*; знаш *лѧдно* тамо; *ајде* ти; *ајде* помѡзи ми; *оћеш* ли *чйтѧт* је; обука *лйѣпу аљйну*; не *ћѧк* ја то *нйкѧд*; *оћу* ли ви *кѧзѧт*; била добра *рѧна*; бйрѧ коју *дћеш*; *дћѧсмо* се утопй(ти); овйја што су *ајсйли*; *ајдӯк* је то *правй*; по *иљаду* *кйлѧ*; ја не *знѧн оћѣ* ли; *лѧдно* добро; *ајка* се *грднѧ дйгла*; *трй ѣкйѧра* земљѣ; *пѡшљѣ* у *ајдӯке*.

2.1. Примјери са гласом *x*:

право пре *хошѣл*; бѡгоми у *Хрѡвацкӯ*; *хрѧна* је била добра; ного ће се *Хрѡвацкѧ* одвојит; *плѧтймо* и *хошѣл*; *дндѧ* ни *укйнӯше хрѧну*; па смо ону *хрѧну* *стѧ(в)љѧли*; *ће* је онај *хошѣл*; *доносйѡ* је *хрѧну* из Бӯдвѣ; *дѧднѣ* он бѡгами *хрѧнѣ*; ја *ћу* те *водй(ти)* у *хошѣл*; *повѣли* не у *хошѣл*; *прѧла* и *миѣсйла хлѣб*; *йшли* у *Хрѡвацкӯ*; *о(н)* је *Хрѡвѧйш*; *нѧрднй херѡј*; на *ѡстрво Хавѧје*, *Хавѧје⁵*; то је *хѡос бйѡ*; *ѣ*, *Хавѧје* — *тӯ* ми *ймѧмо* доста земљѣ; *ће* је *сѧд* овај *хошѣл*; *йсто хѡднйци*; *ймѧ срѣдинѡ(м) хѡднйк*; да се *брѧнѣ о(д) Хрѡвѧйша*; *мѡгѡ сѧ^а(м)* да *хѡдѧ(м)* добро; *завјѣт Хрйсйѡвѣ* *вјѣрѣ*; бйли све наши *Херцѣгофци*; *ко* из *хеликѡйшѣра*; *вјѣрѡѧт* у *Хрйсйѧ*; *нѣма* је(д)нога *хрѧшѧ*; *онѧкѡ хисйѣрично*.

2.2. Наведени примјери са изговореним гласом *x* — иако на први поглед бројни — ипак не потврђују његову стабилност у овој позицији — ми смо овдје пренијели углавном све случајеве са изговореним иницијалним *x* које смо забиљежили у Паштровићима, а требало би много више простора да се наведу сви примјери у којима се овај глас не изговара, а имамо их у снимљеном материјалу. Потпуно је, наиме, јасно зашто је у једној туристичкој области, као што су Паштровићи, *x* постојан у ријечима *хѡшѣл*, *Хавѧји*, а можда, због честе употребе у новије вријеме, и ријечи *Хрѡвѧйш* и *Хрѡвѧйскѧ*. *X* се, међутим, скоро досљедно чува у лексеми *храна* — у том правцу било би интересантно погледати прилике у левачком говору — у којему се овај глас у међусобном саобраћању код Левчана скоро никако не чује — гдје је у ре-

⁵ Тако се у новије вријеме зове највеће острво на црногорској обали — припада Паштровићима, који тамо имају своје посједе, а старопаштровски назив острва је Шкољ.

лативно малом броју примјера са изговореним х процентуално највише у различитим морфолошким реализацијама ријечи *храна*⁶.

3. У овом говору нема потврда да се иницијално х замјењује неким другим гласом. Изузетак је х у групи *хи-* (првобитна група *хн-*) која, мада не посебно често, може да гласи *кн-* (*ки-*):

џни нџесѹ *кнџели*; на овџ спџменџк *кнџвџхѹ*; *кнџео* је да се досџли; *кнџаше* рџкнѹт ки вџ; ово сџ сџ *кнџо*; све је *кнџело* би дџбро; она није *кнџела*; баш сџ(м) *киџо*; ако бѹдџ *киџо*; не би(х) *киџо* да идџн.

Ипак, у међусобним разговорима типичних Паштровића превладавају форме без гласа х:

баш *нџо* да одмџрџм; *нџела* је је(д)на џевџјка; *нџела* је да ми каџе; кџ(д) *нџѹ* прџћи; кџ(д) *нџк* у планине; *нџасмо* крепџт џ(д) глади; нџ *нџаше* се нџкџ(д) оженџти; нџ *нџк* се промиџенџ(ти); као нџкџи *нџели*; ко је *нџо* водџ; у Бенџше *нџа* зимовџ(ти); па *нџѹ* они Србиџџнци; није *нџо* дџт; овџзи *нџели* дџт; *нџаше* покџјнџ Вџде; ко је *нџо* мџгџ је; нџесѹ *нџели* кажџвџт; није *нџела* ни за живѹ главу; како је *нџо* да не заџбџе; нџ *нџк* јџ тџ нџкџ(д); мџне се *нџаше* нџн нџшто; јџ *нџ(х)* пџн; није *нџо* да се врџнџе; џ(н)дџке *нџела* да шџљџн.

Необични су асимиловани облици *хн-* > *шн-*: нџесџ(м) *шнџела*; јџ се не *шнџ(х)* нџкџ(д) досџлит; а јџш необичнији *хи-* > *си-*: о(н) је *сиџо* да се жџнџ.

3.1. Могуће је да су процеси *х-* > *к-* > $\emptyset$ у овим групама, у паштровском говору, текли паралелно. Мирослав Николић, на основу материјала изложеног за говоре србијанског Полимља, каже — „из многобројности примјера са *шн-* ← *хнџ* може се закључити да је губљење х у говору Срба млађе од јекавског јотовања“⁷. Може ли се онда за говор Паштровића, на основу нашег материјала, управо супротно тврдити: да је јекавско јотовање млађе од губљења почетног х. У источноцрногорским говорима — по односу примјера једног према другом замјенику — дџ се са сигурношћу утврдити да се замјена (*х* > *к*) вршила једновремено с процесом најмлађег јотовања⁸. С обзиром на то да у Паштровићима готово немамо *хи-* > *шн-*, што га разликује од југоисточних ијекавских говора у којима је таква замјена обична, јасно је зашто немамо ни *хи-* > *си-*: „према овоме *шн-* — неком повратном снагом аналогџје (испор. *госџиџиџи* : *гџшнџн*, *чџсџиџиџи* : *чџ-*

⁶ Радоје Симић, *Левачки говор*, СДЗБ XIX, Београд 1972, 114–115.

⁷ Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, СДЗБ XXXVII, Београд 1991, 279.

⁸ Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекти*, Библиотека ЈФ V, Београд 1935, 47.

ићен, крстийи : *кршићен*) код истих представника у мушком роду глаголског придева редовно се чује *сти*⁹.

4. X у групи хв-:

Његова судбина је, како у иницијалној тако и у медијалној позицији, различита — зависно од тога да ли припада *хвал-* или *хваи-* основама.

Код основа *хвал-* *хв-*, без изузетка, даје *ф*:

фала ти; немџ(ј)те *зафалаи* ништа; помажу Богу *фала*; *фала* Бџе; *фала* ти, *фала* ти; ја *зафали* њима; сваки је *фалишо* жѣнскѣ; да се *фалишо*, па дабѣме *фала* Бџу; да ми *фалимо* њи(х).

Код основа *хваи-* напоредо се изговарају *ф* и *в*:

ф: тѣ га *уфайшо*; што су го(д) *уфайили* Талијани; грозница ме *файа*; *урифайиће* ве Њѣмци; ми га *урифайисмо*; и *урифайише* не; мџете бит *уфаћени*; биџо је *уфайшо* бџлијес(т) минјерскѣ; *файала* вџлоѣе; чѣка да нешто *уфайин*; *файа* ли овџо; је ли што *уфаћено*; *урифайи* краљицу и овѣ; Талијани ће ме *уфайи*; и њик *уфайили*; да ике *урифайин*; *уфайи* правѣѣц, *уфайшо* је вѣћ;

в: она Мйлица *увайи* ке; зубѣѣца од седѣѣн-осѣѣн кйла *увайи*; *увайиће* не и гџџоѣо; да нас не *увайе*; да га *увайи*; кџл(и)кога је мйша *увайила*; дџста у трапулу *увайшо*; бџгами је он дџста *увайшо*; само на двџр *увайи*; није *увайшо*; овѣ те *вайају*; *увайи* ке.

Напоредност *ф/в < хв-* (основа *хваи-*) обична је на цијелој територији Паштровића — и код истог говорника. Ова факултативност, дакле, стоји насупрот обавезности употребе *ф* код основа *хвал-* (у неким сродним говорима су и код ових основа обична колебања *в/ф*¹⁰).

4.1. Глагол *схвайиши* у Паштровићима гласи *свайиши* (појава је много шире распрострањености):

да не би *свайшо*; *свайшо* је; *свайи* ме; Бџо би мџгџ *свайиши*; попрйчамо да он *свайи*.

Медијална позиција

5. Примјери са изговореним гласом х:

кроз Катѣнскѣ *нахију*; на ови спџменйк *кѣваѣху*; у кѣхиѣу на оне вѣликѣ сандѣке; Њѣмци су тџ *уредухирили*; *уре(џ)хџ(џ)ница* Талијана; оћеш ли имѣт *усйјѣха*; у два *маха* тѣкџ питају; јѣдѣѣн из *Грахова*; мало *јѣхе* чорбйцѣ; бѣдѣ код *иайријарха*; мй смо имѣли џсѣѣн *йарохи-*

⁹ *Ишто*, 47.

¹⁰ Митар Пешикан, *Сйароцрногорски средњокайѣунски и љешански говори*, СДЗб XV, Београд 1965, 123; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб IX, Београд 1940, 295.

jā; у зѣ^а(д)њи *īōxōd*; Љешанскā *nāxīja*; о(д) тија *īrīxōdā*; *īīxō* съ^а(м) одговāра; да *охрāбрī* кўкавицу; другојāче у *сāхране*; то су *īарохīје* Прāсквица и Тўдоровићи; лōгор у *Глўхī* Дō.

6. Глас *x* је у овој позицији сразмјерно најчешћи у облицима придјевске присвојне замјенице *њихов*, *-а*, *-о*:

гōре је *њихово*; пет стōтїнь^а *њиховїзи*; ш *њиховē* кўћē се могло вїдје(ти); нā крај *њиховē* ујчевїнē; чўвā *њихову* стōку; по *њиховїн* да зовў; ђе је *њихов* фрōнт; ўзēли *њихове* пўшке; на *њихов* језїк;

... који алтернира са фонетским ликовима са *z* умјесто *x*. Штавише, они су у нашем говору много обичнији — оvdје наводимо само мали број од укупно забиљежених примјера:

онāмо ђе је *њйгова* вōда; *њйгово* брā(т)ство; нїе бїло авїōнā но *њйгови*; нїјесѣ^а(м) вољїо ни *њйх* ни *њйгово*; овō је бїјо *њйгов* дōговор; тō је бїјо *њйгов* жāндāр; *њйгов* чōјак; пōслāли *њйгову* патрōлу; бїли смо на *њйгове* лōгоре; фамēље и *њйгове* симпатїзēре; долāзили у *њйгову* кўћу.

6.1. Примјер *њйгов*, *-а*, *-о*..., јесте у паштровском говору усамљен, али због степена његове учесталости у међусобном саобраћању Паштровића заслужује посебну пажњу. Није једноставно установити одакле овај помало асистемски облик: „да ли је то просто лексичка позајмица из сусједног грбальског или маинског говора (преко честих додира на будванској пијаци)¹¹? Доиста, у маинском говору „место *x* у средини речи стоји *z*: *мāђега*, *орāга*, *бјѣгў*, *лōмја*^огу, *ра^ођа^огў*¹². Може ли се утицај маинског и грбальског говора претпоставити само за једну лексему — и то купљену са „будванске пијаце“? Зашто се глас *z* не јавља и у другим сличним међувокалским позицијама — ту су у паштровском говору сасвим други замјеници и другачија судбина гласа *x*. „Јасно је у којим се приликама данас јавља глас *z* као заменик старијех *x*; јасно је да то вреди само за именице и то само за оне код којих глас *x* у системи облика стоји у различитој фонетској позицији“¹³. Паштровско *њйгов* не припада, дакле, ни овој категорији и не може се, чини се, објаснити само фонетским чиниоцима — у том случају би се у историјском развоју паштровског *x* морала претпоставити и нека етапа појачане артикулације овога гласа, што је увијек предуслов преласка у *z*. Таква би тенденција морала бити по-

¹¹ Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекати*, СДЗб XVIII, Београд 1969, 170, фус. 95.

¹² Радомир Алексић, *Извештај о маинском и сичанском говору у Црногорском љрморју*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића VII, Београд 1940, 37.

¹³ Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе, О љрпороди, развїйку и заменицима гласа х у говорима Црне Горе*, 10.

тврђена и у другим сличним позицијама — у паштровском говору, међутим, путеви развоја гласа *x* потпуно су другачији: *x* се најчешће у медијалној позицији, и пред самогласницима и пред сугласницима, губило што указује на његове сасвим супротне карактеристике — слабљење артикулације и фрикации условљавало је његово губљење. У лику *њигов* мора се, изгледа, рачунати на постојање међузависности фонетских и морфолошких феномена — можда за разрешење дилеме није без значаја размишљати и о утицају облика *његов*, *-а*, *-о...*?

6.2. На основу дублетних форми *њигов/њихов* може се и нешто одређеније рећи о поријеклу гласа *x* — он није враћен у гласовни систем говора Паштровића у новије вријеме него су се у историјском развоју овога говора напореда употребљавала оба фонетска лика. У савременом паштровском говору нијесмо нашли ниједан примјер за лик *њи(x)ов* — у којем је, дакле, *x* нестало без трага. Да је процес текао кроз фазе *њихов > њиов > њигов*, морао би се и данас наћи понеки примјер без супституанта (такво је стање, видјећемо даље, изузев облика придјевске присвојне замјенице *њихов*, иначе карактеристика паштровског гласа *x* у медијалној позицији). Закључујемо зато да је глас *x* директно прелазило у *г*, а лик *њихов* такође је одраз старијег стања, са етимолошким *x*, а не просто развијање нових форми под утицајем школе, средстава јавног информисања и сл., а на штету фонетског лика *њигов*.

7. Иначе се у паштровском говору глас *x* у медијалној позицији — и међувокалској и поред консонанта — најчешће никако не чује, при чему: а) нестaje без трага; б) замјењује се другим гласом.

а) није ти *грѣоѣа* зѣта; *наодѣ* се тун вѣдѣн; дѣнијела мало *крѣа*; причѣн што ми *наодѣло*; како ме *наодѣло*; јере *грѣоѣа* је рѣћ; мѣло ми је *сѣромѣа*; било је грѣжѣа до Гѣлога *врѣа*; испо(д) Гѣлога *врѣа*; ѣ, *греоѣѣ*; кѣ^а(д) је вѣдиѣо да нас *уѣйсѣше*; нашѣ *ѣлѣанѣ*; ко(д) њега *сѣромѣа* фѣно; је(д)нога *уѣйсѣо*; сѣбицу и је(д)ну *кѣињу*; нѣко ме не *уѣйси*; њѣму нѣ беше мѣло *сѣромѣу*; пре(д) *кѣћѣ(м)* да ме *уѣйсѣше*; Пѣшто(в)иѣи њѣму *нѣоѣично*; *бјѣу* не одрѣдѣли; *грѣоѣа* је и срамѣта; *ѣрелѣдѣла* бѣла; да *нарѣнѣ(м)* фамѣљу; њега биѣо рѣниѣо *нѣоѣично*; дѣбро, *грѣѣа*; лѣнце нѣ рѣке и *уѣйсѣли*; тѣ су дѣѣца *сарѣњена*; нагло *залѣдѣло*; ишли *ѣрбѣом* за *крѣом*.

б) Супституанти:

в: ки испо(д) Гѣлѣга *врѣа*; знѣ *ѣвѣ(ѣи)* дѣбро; дѣ мѣло *сѣвѣга*; и *дѣѣн* продѣвѣли; кѣнци и *бѣве* лѣѣи бѣжѣзи; *грѣѣва* бѣжѣга; *ѣво* га свѣје не чѣје; ѣмѣ по(д) *ѣѣзуво*; и *сѣромѣва* (ј)едва кѣшлѣше ону мѣнијеркѣ бѣлијес(т); нѣмѣ кѣ(д) нѣс *ѣрѣвѣ*; јѣс, они *глѣви*; *кѣвѣло* више

домáћē хрāнē; и оне бѹве тāмо; ја жīvйн без дувāна; мāвāли ни да свр-нēмо; они су имāли неке зāливе хрāнē, глувāри тѹдије;

j: снāја и два унѹка; āждаја ђгромнā; пѹчео сь^а(м) кѹјāй.

Глас *v*, умјесто старога *x*, јавља се, како се из материјала види, већином на мјесту гдје би се као прелазни глас — последије губљења *x* — и очекивао. И не само тада: облици са *v*, а рјеђе и са *j*, чују се и у примјерима гдје се *x* у основном облику налазило на крају ријечи, а у парадигми и сродним облицима у средини — тип: *сиромах*, *орax* > *сиромава*, *орава*.

7.1. Приказ паштровског медијалног *x* није далеко од црмничког: „најчешћи су облици са губљењем *x* без прелазног консонанта, затим долазе облици са *v* односно *j*, а најређе је *x*“¹⁴. У црмничком се само изузетно јавља и *ф*, које у паштровском говору није потврђено. У црмничкој лексеми *гревоићē* паштровски говор, заједно са средњокатунско-љешанским говором¹⁵, не уклања хијат. Паштровски говор, и од црмничког и од средњокатунско-љешанског, удаљава облик придјевске присвојне замјенице *њигов*.

Финална позиција

8. Ван категорије *њих/их* — посебно *њих* — мало је примјера са изговореним *x*:

не бих мѹгла тѹ; стā^ай у илѹх; мāло ѹља у илѹх; до врх Челѹбрда; играли шāх; Пāвле йāйријāрх.

Категорија *њих/их*:

не рāдй се испо(д) *њих*; а нико о(д) *њих* нēмā; прāтиѹ *њих*; једь^{ан} Инглѹз, двā *њих*; дйже испо(д) *њих*; тāмо не чēкā сѹдь^{ан} *њих*; нйјесь^а(м) волийѹ ни *њих* ни њйгово; остāни тѹ кѹ(д) *њих*; а мй идēмо споре(д) *њих*; *њих* је остāло три-четйри; јā сь^а(м) се раздвоийѹ о(д) *њих*; преко *њих* шйльā; дѹбийѹ јā о(д) *њих* решēње;

нѹколико *их* је бйло тѹнāк; мāло *их* је остāло.

Примјери са *x* заиста представљају мали проценат из укупне грађе са терена. У паштровском говору су овакви облици необични, а умјесто *њих* као дублети употребљавају се форме у којима се глас *x* губи или замјењује гласом *к* (само изузетно, у лексички ограниченом броју случајева, његов замјеник је глас *ф*). Примјере са пропуштањем изговора систематизовали смо по одређеним групама: прилог *одмах*, типичне именице, предлози, аорист, замјеница у облику генитива и акузатива множине *њих*. На исти начин указује се и на супституанте,

¹⁴ Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 286.

¹⁵ Митар Пешикан, *Староцрногорски средњокайтунски и љешански говори*, 122.

с тим што се дају примјери и за генитив множине именице, придјева и придјевских замјеница као морфолошке категорије у којима се, поред облика са простим губљењем гласа *x* (њих је, наравно, највише), јављају и облици са супституантом *к*. Поред тога, уз аорист, даје се и понеки облик имперфекта. На издвојеном мјесту, због неких посебности, посматра се генитив и акузатив енклитичког облика личних замјеница 3. лица множине.

8.1. Примјери са испуштањем гласа *x*:

то је тун *одма*; течē *одма* из брда; стрѝељѧни *одма*; није мѡгѡ *сиромѧ*; *одма* дѝгѡ се; *одма* се зѧрати; б^нј сѧ(м) на *вр* онѡгѧ брда; со *вр* оне гла(в)ѝцѧ; *вр* онѡгѧ, *вр* оне кртѡлѧ; *ѡвр* свега о^вѡгѧ; *сѝрѧ* ме да ће све ѡ^вѡ пѡниѧет; на *вр* ѡе је они резерв(о)ѧр; *ѡвр* онога брда; на *вр* Илијина брда; он *сиромѧ* сѧди; дѡбѧвр јѧдѧн мѡмѧк *сиромѧ*; остѧ у пеѡину *сиромѧ*; јѧдѧ(н) *сиромѧ* говѡрѧше; нѧстаде ту *смиѧе*; јѧс у јѧдѧ(н) *мѧ* помѧло; тѡ је вѧлики *грѡе*; а што ѡу *сиромѧ*;

јѧ би волиѡ; кѧ(д) би јѧ прѧчѧла; не би јѧ; јѧ не би ѡѧе биѡ; више би волиѡ; *рѧко* за онѡгѧ; не јѧ *рѧко* бѡгами; *рѧко* мѡ(ж)еш је прекрстѧт; *крѧѧ* о(д) глади; *рѧко* тѧ(ј) не умиѧе; *искѡчи* ко(д) ѡѧ; за ѡѧ су убили неколико Брѧ(ј)ѧѧ; исто и ѡѧ сѡ; шѧс(т)-сѧдѧ(м) ѡѧ; а били ѡѧ онѧзи; *искѡчи* ко(д) ѡѧ; измеѡу мѧне и ѡѧ; јѧ сѧ(м) га прѧниѡ на ѡѧ; покѡпи ке све ѡѧ; испре(д) ѡѧ трчѧ; у ѡѧ стѧ(в)љају кукуруѡзнѡ брѧшно; да мѧ фѧлимо ѡѧ.

8.2. Супституанти:

што бик вѧше; ја бик имѧла; не бик ѡѧкѧд; јѧ звѧк Јѡва; кѧ(д) ѡѧк у планине; нѧ ѡѧк се промијѧнѧ(ти); Рѧсто ми је стрѧц *рѧкок*; јѧ нѡсѧк је(д)ну дѧку; ѡбишѡ *рѧкок* и Југослѧвију; јѧ ѡѡок у Италију; *осѧѡѡок* јѧ тѡ; јѧ ти *рѧкок*; *скѧѧк* кѧ мѧнит; замѧло се *изгубѧк*; звѧк га да дѡѧе; што није дошѡ *рѧкок*; ѡѧсѧн одѧо по нѧ(д)ниѡѧк; рѧзбоље се од *очѧк*; сѧдѧн *ѧвѡјѧкѧк*; *очѧк* ми коѧима глѧдѧн; *очѧк* ми о^вѡ ви прѧво кажѡѧ; до близу *Кѡљѧчѧк*; о^вѡ дуѧѧна и *онѧјѧк* кѧртиѡѧ; бѧло сѧгѡр *Бѧѧѧѧк*; *Мѧѧроѧѧѧк*; онија *ѧѡѡѧк*; пѧдесѧ(т) *онѧјѧк* Еврѧја; ѧмѧ *сѧвѧрѧк*; бѧло дѡста ѡѡѡѧк; а *уѧѧк* оѡѧѡ си мѡгѡ да бѧчѧш; из дѡста *сѧвѧрѧк*, и ѡни ѡѧк, и ѡни ѡѧк; па јѧ уж ѡѧк; ѡѧк је нестѧло дѡста; сѧдѧн ѡѧк; нѧмѧ за ѡѧк; ѡѧк је нѧрѡд пѧзиѡ; прѧмѧн плѧту о(д) ѡѧк; ку(д) ѡу јѧ ѡѧк да стѧ(в)ѧн; нѧѡу се одѡѧѧт о(д) ѡѧк; што сѧ(м) го(д) чѡо о(д) ѡѧк; он је молѧѡ ѡѧк; да те вѡдѧн кѡ(д) ѡѧк.

Немамо, дакле, потврда за прелазак у други глас, код именица са основом на *x* — овај глас у таквим случајевима, како се види из бројних примјера, углавном нестаје без замјеника. Код неких придјева, међутим, поред обичног *в*, спорадично се биљеже и примјери са *x > ф* на крају ријечи:

глуф је на дѣсно ўво; глѹф је, нїшта вала не чўје; сѹф ки грѹна; још није сѹф.

Овдје је вјероватно у питању резултат обезвучавања *в* на крају ријечи (појава позната говору Паштровића). Код много обичнијих примјера глѹв, сѹв и сл., глас *в* дошао је у номинатив једнине умјесто *х* на крају ријечи из других падежа — из медијалне позиције у којој је *х*, иза *у*, прелазило у *в*.

9. Енклитички облик генитива и акузатива 3. л. множине личних замјеница

а) У т. 8 наведена су неколика за паштровски говор нетипична примјера са изговарањем финалног *х*;

б) $x > \emptyset$ (појаву врло често прати протетичко *ј*):

йм̄а и пуно; зн̄аш и т̄и; а ов̄и и је п̄слије сл̄истијо; да и пред̄ан; кун̄е(м) и Б̄дгон;

йм̄а ји св̄ѹђ; да ји стр̄ијељају; да ји пом̄ен̄е; ми смо ји в̄д̄или; пр̄едај ји т̄амо др̄уг̄има; ње су ји чвр̄сто др̄жали; б̄д̄гами ји он д̄оста ув̄атијо; њ̄а(в)оли ји зн̄али;

в) $x > к$:

к̄д̄л(и)ко ик ми й̄мамо; па ик изв̄од̄или; било ик је у Б̄јелов̄ар; њ̄ели су ик угр̄аби(ти); уф̄атили ик у чӯв̄ање; прие т̄ога у(х)̄ап̄сили ик; ч̄ѹдо ик је било; па ик изв̄од̄или; тр̄еба ик у Б̄ѡар; с̄я^а(д) ик кол(и)ко-толико пр̄ав̄е; да не би ик обр̄ука̄ли; ид̄е ик о^{в̄}амо или не ид̄е ји;

г) умјесто *х* партикула *ке*:

питају ике св̄аки д̄ѡн; й̄мамо ике ми ј̄адан — кол(и)ко ике й̄мамо у Ср̄бију; по три п̄у(т) ике на д̄ѡн м̄узи; Гр̄бљ̄ани ике л̄ом̄е; д̄онијесмо ике т̄амо; нијесу ике нап̄адали; б̄д̄ље позн̄ајеш ике Ил̄ину ж̄ѣну и Кр̄стову ж̄ѣну; ја с̄я^а(м) ике гл̄еда; кол(и)ко ике ја позн̄аје(м); ид̄ен т̄амо да ике приф̄аѣин; ми смо ике зароб̄или; те бр̄д̄ове тр̄еба неко да др̄жи — и да ике ч̄ѹв̄а; ја с̄я^а(м) пош̄о у см̄рт само да ике не ост̄а(в)й̄м њ̄ик; мада с̄я^а(м) ике све зн̄ав̄а али с̄я^а(м) ике позабор̄авијо; й̄ма ике по П̄аштро^вић̄а; прев̄ар̄или ике на б̄ерзу; н̄аши спров̄ели ике преко Гор̄е п̄аштрофск̄е; оп̄ѡнци на й̄ст̄о м̄јесто ње с̄я^а(м) ике ост̄а(в)ијо; пов̄едосмо ике св̄е; јесу ти здрав̄е нер̄анце — нијес̄я^а(м) ике погл̄едала; й̄ма сиром̄ашнија д̄оста — к̄я^а(д) ике ч̄ојек в̄ид̄и; изв̄ели су ике и стр̄ијеља̄ли су ик.

10. Нема дилеме: *ке* је у овим примјерима партикула. На друга-чија размишљања могао би навести фонетски лик *ик* — такође, видјели смо, чест — на који се, како на први поглед изгледа, једноставно додавало *е*, које се тада евентуално може сматрати и покретним вокалом. У материјалу из паштровског говора, међутим, нема валидних

чињеница којима би се могла одбранити оваква претпоставка. Напредо су у Паштровићима, изгледа, текла два процеса: први, гдје је не-стајало *x*; и други, гдје је *x* прелазило у *к*. Оба фонетска лика (*j*)и и *ик* и данас су обични. Поред тога, чини се да је енклиза, као неакцентовани дио говорне цјелине — најприје енклиза *и(х)* — била за дух паштровског говора погодна мјесто за успостављање партикуле *ке*. Тезу покушавамо потврдити и праћењем неких других ситуација у вези са партикулом *ке* — у енклизи (и другдје):

— *ке* умјесто енклитике *их*:

ра̀дйло се није ки дь^анѣ^{ас} — пўшти *ке* да идў; мѡрали су *ике* предати; ѡпе(т) су *ике* предали; ја сь^а(м) направио мѡлбу и направио сь^а(м) *ке* још петнѣ^{ас}(т); ја ували и је(д)ну кѡзу и поведи *ке* по нѡћи; кажѣ вѡди *ке* ко(д) прес'ѣдника; кйдали нѡсове и бачали *ке*; ја поведи *ке* у оне борйће; који би *ке* пресрѣли; (х)оће *ке* запали(ти);

— *ке* као резултат асимилације и других процеса од двије енклитике *их* + *је*:

со тога *ике* ђа^{во} и пѡниѡ; што *ике* само прйрѡда ископа̀ла; по(д)мѡрница *ике* чѣка̀ла; за Бѣ^{ар} *ке* упўтили; Паштровића је било, било *ике*, шпија *ике* на̀рѡд; он *ике* помѡгнуо; што *ике* ста̀ло; доносиѡ је њйма хрѡну из Бўдвѣ и слўжйѡ *ике*; водиѡ *ике* знаш кѡ; па *ике* заробила Аўстрија; највише *ике* било; имало *ике*; ова *ике* узймала, избациѡ *ике*; повѣла *ике* та̀мо; тў *ике* та̀мо, ту *ике* затѣкла нѡћ; они ко *ике* чѣка̀;

— *ке* у значењу *им*:

поставили су *ке* мину; али сь^а(м) *ике* рѣкѡ; доносиле *ике* да йјў; све сь^а(м) *јике* да̀ва; трајй пѡре да *ике* поза̀(ј)ми(м); ја сь^а(м) *ике* да̀ва;

— *ке* < *им* + *је*:

отѣ^ац *ике* бйѡ нйшта чѣк; ово *ике* дрўгй пу(т) што горѣ Бра̀(ј)ићи; ето *ике* ма̀ти межу њйма; пѡслије ослобођења било *ике* још теже; највиша *ике* била спйца;

— *ке* = *је*:

он је само ка̀стриѡ — он *ке* ка̀стриѡ; горе су ме оне ђевѡјке, она Мйлица увати *ке*; сўку је(д)ну *ике* преко ра̀мена дйгѡ; онај *ке* дошѡ, ѡнда *ке* ћела да шйлѣ.

Веомачесто *ке* долази и умјесто других дјелова реченице — и некада се само из ширег контекста може одредити њена функција:

исто *ке* на Бра̀(ј)иће; ста̀вйм кило бра̀шна и мало сѡли у вѡду и замйесим *ке*; Рйсту се *ке* ра̀нила била; ове два најбоље *ке* су били; не

би(х) сь^а(д) воли^о прѣчати *ке*; да^{ћу} ви *ке* (плац); не м^о(ж)еш *ке* убит (козу); да се чи^е друг^е н^е һ^а *ке* р^ећ.

Некад *ке* нема одређеног значења — таква употреба може се објаснити њеним активним присуством у свијести типичног Паштровића и њеном израженом покретљивошћу у реченици. У таквим приликама партикула *ке* је једноставно паштровска узречица:

та^{ко} сь^а(м) пров^о оди^о — м^ор^а оди(ти) у планину *ике*; неки су коп^али б^рзо, а н^ек^и н^е, *ке* о^ћеш коп^ати сами с^ебе; р^еци *ке* св^ијема да ид^у; д^обро што ћу *ке* ј^а; нека ов^о ће да истр^ули да *ике* истр^ули; н^ијесмо им^али г^оре да и^јемо н^ишта — н^ијесмо им^али *ке* г^оре н^ишта; *ке* и^мате ли ви д^уш^е; ј^а пок^упи *ке* све њи па пов^еди, н^аћи *ке* а^уто, пов^еди *ке* у Б^удву; та^{мо} не *ке* в^је^жб^а; оно што не пог^ин^е, поб^јег^не, поб^јег^ну *ке* з^а Б^удву; јесу ту зд^раве нер^анце — н^иј^есь^а(м) *ике* погл^ед^ала, оне дви^{је} *ке* сь^а(м) у^бр^ала.

10.1. *Ике/ке* заиста даје посебан колорит паштровском говору и чини га препознатљивим у односу на говоре окружења. Ова особина ни у самим Паштровићима није подједнако заступљена. Иако се *ике/ке* може чути у цијелим Паштровићима, ипак је много више везана за одређене дјелове, за села испод Паштровске горе посебно, — идући од Куљача, на западу, обронцима Паштровске горе, *ике/ке* је велике учесталости до Врбе и Тудоровића, а опет није посебно изражена ако идемо даље кроз брдска паштровска села до Буљарице. Што се приморског појаса тиче, њена употреба је обична од Бечића до Пржног. Да је ова партикула у одређеном степену дивергентна црта међу самим Паштровићима, примјећују и мање образовани говорници — један Паштровић из источног дијела препознаће, степеном учесталости *ике/ке*, неког Тудоровића, Куљачу, Бечића... из западног дијела области.

11. Да резимирамо и финалну позицију.

У паштровском говору дешавало се на истом мјесту више процеса. Осим прелазака (не тако честих) $x > v$ и $x > \phi$, који су јасни и лако објашњиви, два процеса су сами по себи супротни и упућују на различите природе старог паштровског x : $x > k$ и $x > \chi > \emptyset$. Један процес упућује на јачање артикулације и прелазак у k , а други на слабење артикулације до потпуног губљења. Може ли се оваква природа некадашњих паштровских x сматрати сигурном? $X > k$ — сматра Бошковић (не додуше за паштровски говор, који је у тренутку његових размишљања о природи гласа x неиспитан) представља скретање с пута чисто фонетског, органског развитка првобитног x ¹⁶. Појачава-

¹⁶ Радосав Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, 18.

ње основне фрикациије он сматра изразом морфолошких чинилаца. На крају, опет, рјешење тражи у фонетским разлозима (на које и ми, с обзиром на стање у Паштровићима, скрећемо пажњу): „Али и чисто фонетски, појачавање фрикативности код спираната на крају ријечи, у овим говорима има мјеста. Ја овакву појаву видим у редовном преласку $v > \phi$ на крају ријечи у говорима Црмничке, Ријечке и Љешанске нахије и у неким говорима Катунске нахије, док други сугласници у њима задржавају звучност. Промјена $x > \kappa$ јавља се само ондје гдје је позната и промјена $v > \phi$ “¹⁷. Говор Паштровића се у основном придружује овим говорима, уз само једну оgradu — v ипак на крају ријечи не прелази редовно у ϕ — равноправно су у употреби и ликови са v и ϕ :

ка кѡкот што је *ħd̥r̥āϕ*; љуб̥āϕ је била; није м̥ис(л)̥й(м) *ʒ̥iϕ*; ли-
јѣ му *κr̥ϕ*; није јадо био ништа *κr̥iϕ*; ѱ *l̥oϕ* су оди̥ли; *ħe̥g̥d̥ϕ* бра̥т у
Америку оди̥о; дѡби̥о *i̥d̥z̥iϕ*,

оста̥ћу *m̥r̥i̥ḁv* т̥ун; да је *ʒ̥i̥v* њега бише д̥и̥з̥а̥ли; он је *B̥d̥ʒ̥o̥v*
с̥и̥н; *ħe̥g̥d̥v* ђед је м̥ене р̥а̥д̥и̥о; ја се не о̥с̥е̥ћ̥ан *κr̥i̥v*; оно зауст̥а̥в̥и̥ *κr̥v*;
пас̥ало у *z̥ḁb̥o̥r̥ḁ̄v*; о(н) је припр̥е̥м̥и̥о *d̥i̥r̥o̥v*.

12. Овакав приказ сугласника x у паштровском говору није у потпуној сагласности са Алексићевим и Петровићевим ставом да је овом дијалекту глас x непознат¹⁸ — додуше, не сугерише ни његову постојаност. Ипак, колико год глас x понекад био више везан за поједине ријечи и облике, а мање за одређене позиције (у свима се — у иницијалној, медијалној и финалној — најчешће губи) сматрамо да у данашњем паштровском говору постоји, вјероватно као непрекинати континуитет из прошлости, артикулациона база за његов изговор — када се овај глас изговори, веома је близак артикулационо-акустичним особинама гласа x у књижевном језику. Тешко је, међутим, увијек разликовати старо паштровско x од новог — насталог под утицајем школе, административног језика, средстава јавног информисања... А такво, старо x могло би, чини нам се, несумњиво бити у узвицима, категорији у којој у паштровском говору нема колебања — глас x се без изузетка изговара:

āx, ја ти од р̥ату ништа н̥е̥ћу; *ūx̄*, Јов̥анови̥ћ; ђе се упозна̥дoste
ви дво(ј)̥йца, *āxā*; *ūx*, није Па̥штр̥о̥в̥ка; он ће да б̥уд̥е р̥и̥б̥ь̥а̥р в̥елики,
āxā; *āxa*, ли̥јеп̥а, ли̥јеп̥а; д̥обро је б̥ило, *ōx*; *xā*, сл̥у̥ш̥а̥ј; *dux*, на̥ши су
љ̥уди м̥р̥з̥ели; *āx*, м̥л̥д̥го с̥ь̥ан, м̥л̥д̥го с̥ь̥а(м) пр̥е̥ш̥о̥; *ōx*, т̥еш̥ко, т̥еш̥ко;
ōx, к̥ь̥а(д) се ј̥ав̥ило да је уст̥а̥н̥ь̥ак; ного од ору̥ж̥ја, *aōx*; д̥и̥ж̥е и в̥и̥к̥а,

¹⁷ Исто, 18.

¹⁸ Радомир Алексић, *Извештај о говорима Паштровића*, 18; Драгољуб Петровић, *Режевини*, 528.

xäe; *äox*, мѐне је баш мѝло; угл̆авн̄(м) сте прйјатељи, *xâ*; *ÿx*, нѣка;
ÿxÿ, враћѣш се ðпѣ(т).

12.1. Нешто је другачији његов изговор у окружењу два вокала *a*. Тада је глас *x* сведен на просту звучну ваздушну струју, без карактеристичне праве препреке на задњем непцу:

научѝт ће те да рѝб̄аш, *äxä*; *äxa*, вјѣрујен ја в̄ас; *a^xa*, ево ч̄аша;
äxa, не т̄о; *a^xa*, йма(ј)у.